

Kulturmiljö

Senast uppdaterad: 2019-08-23

Historien engagerar oss människor. Kulturmiljöerna ger oss upplevelser och förståelse för vårt samhälles historia samt känsla av identitet och tillhörighet. Våra kulturmiljöer utgör spår i landskapet från berättelser och minnen vi inte vill eller bör glömma. Kulturmiljön är ett allmänt intresse och ska beaktas i alla utvecklingsprojekt. Det gäller då att veta vad platsen berättar för historia och vilka spår som är viktiga att bevara.

- *Kulturmiljö är hela den av människor påverkade miljön – till exempel en enskild anläggning, en bygd eller en region.*

Definitionen över vad som är en kulturmiljö är bred. Människors spår och berättelser har skapat en mångfald av miljöer och finns inkluderad i både land och stad som fornlämning eller byggnad. Den kan bestå av påkostad arkitektur i stadens kvarter eller vara en enkel lada på landsbygden.

Synen på kulturmiljön förändras över tid. Vi påverkas av vår tids normer, värderingar och den majoritetskultur som råder. Därför är det viktigt att ställa sig frågorna; Vems historia bevarar vi och varför? Vad saknas för att det ska vara en rättvis bild av vårt samhälle där alla får plats och synas?

Öde skola Alnö Vi. Arkitekt Per Österlund 1934

Kulturlandskap i Sundsvall

Sundsvalls historia präglas av havet, älvarna och skogen och rymmer en mångfald av berättelser och perspektiv, från förhistoria till nutid.

Kommunen har under lång tid haft kommunikationer och kontakter med omvärlden. Medelpad har under århundraden utgjort handelsleden som förbinder Norges västkust med den svenska ostkusten. Influenser från omvärlden visar sig på allt från gravfynd i järnålderns storhögar och på Medelpads runstenar till det folkliga dräktskicket, industrisamhället och det moderna samhällets framväxt.

- Mångfald och demokrati är några av de värden Sundsvalls kulturmiljöer särskilt representerar.

Sundsvalls kulturlandskap visar miljöer som berättar om järnålderns kultur, landsbygdens sockencentrum, kustlandets fornlämningar och fiskelägen, samt Industrisamhällets stads- och bostadsmiljöer. Osynliga och ännu dolda ligger även de samiska och romska miljöerna. Valfärdssamhällets kulturmiljöer och modernismens bebyggelseområden är också viktiga för kommunens identitet.

Bild över Sundsvallsbron

Skyddade kulturmiljöer och landskap

Sundsvalls kulturmiljöer finns särskilt utpekade i olika bevarandeprogram. Trots att all bebyggd miljö och landskap ska behandlas varsamt vid förändringar, finns områden med särskilt höga kulturvärden. De ligger utpekade inom kommunens lokala kulturmiljöinventeringar, skyddade i detaljplaner, utpekade som riksintressen för kulturmiljövården eller skyddade som fornlämningar, kyrkor eller byggnadsminnen.

Kulturmiljöinventering

Flera bebyggelseinventeringar har gjorts under årens lopp. De pekar ut "särskilt värdefull bebyggelse" som har skydd enligt plan- och bygglagens 8 kap § 13. Här beskrivs kulturhistoriska och tidstypiska bebyggelsemiljöer som är viktiga för Sundsvall. De avgränsade miljöerna i kulturmiljöinventeringen ska beaktas i översiktsplanering och i bygglovsärenden. Sök efter hus och kulturmiljöer på www.sundsvallsminnen.se

Riksintressen

Kulturlandskap som anses vara av nationellt intresse för kulturmiljö är skyddade som riksintressen. I Sundsvalls kommun finns det 14 områden utpekade som riksintressen för kulturmiljövården och skyddas enligt miljöbalken 3 kapitel som värdefullt kultur- och odlingslandskap. Kommunen ansvarar för att beakta riksintressets värde i detaljplan och bygglovsärenden och skydda mot åtgärder som kan ge "påtaglig skada" på dess kärnvården. Här är landskapsbilden viktig att ta hänsyn till och de enskilda objekten kan ha stor betydelse för riksintressets värde.

- ✓ Inför förändring kan en miljökonsekvensbeskring bli aktuell. Underlaget ska underlätta för bedömning om förändringen utgör *betydande miljöpåverkan* eller ej. Anlita alltid antikvarisk expertis.

Fornlämningar

Fornlämningar och andra kulturminnen skyddas av kulturmiljölagen. Inga ingrepp får göras i dessa lämningars närhet utan tillstånd från länsstyrelsen. Enligt lagen är det förbjudet att förändra, ta bort, skada eller täcka över en fornlämning. Länsstyrelsen handlägger alla fornlämningsärenden.

Byggnadsminnen

I Sundsvall finns 35 byggnadsminnen. En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett

bebyggelseområde med ett synnerligen högt värde kan förklaras som byggnadsminne av länsstyrelsen enligt Lagen om kulturminnen 3 kap (1988:950). Var och en kan väcka frågan om en byggnadsminnesförklaring genom ansökan till länsstyrelsen. Alla kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 är skyddade enligt *lagen om kyrkliga kulturminnen KML kap 4*. Även kyrkobyggnader uppförda efter 1939 omfattas av ett visst skydd genom tillståndsprövning om de anses ha ett högt kulturhistoriskt värde.

Alnö Gamla kyrka

Sundsvalls kulturlandskap och miljöer

Här följer en historisk beskrivning av kommunens kulturmiljöer, bebyggelseområden och kulturlandskap. Vi ska visa hänsyn till landskapsbilden vid alla förändringar, vilket stöds av miljöbalken och landskapskonventionen. Många av de nämnda miljöerna är skyddade som riksintresseområden eller utpekade i kommunens kulturmiljöinventeringar.

- Se översiktsplanens webbkarta för mer information om vilka områden som är skyddade i kommunen och var de ligger.

Förhistoriens landskap

Ett mildt klimat smälte bort inlandsisen för ca 9000 år sedan. Det innebar att växter, djur och människor relativt snabbt befolkade nya isfria områden. Under många årtusenden levde människorna av samlande, fiske och jakt/fångst.

Från den äldre stenåldern finns några återfunna boplatser. Det är även möjligt att någon fångstgrop för älg kan ha sitt ursprung från denna tid. Endast en grav från stenåldern är känd i vårt område. Detta är en hållkistegrav i Lagmansören där en kvinna och hennes barn begravdes enligt en sed som man annars bara känner till från södra delen av skandinaviska halvön. Graven låg nära stranden på den forna fjärd som Indalsälvens nedre lopp då utgjorde. Stenålderns landskap ligger genom landhöjningen ca 40 m över havet och däröver. Graven i Lagmansören har C14-daterats till ca 2300 f. Kr, d.v.s. senare delen av yngre stenålder (4000-1700 f. Kr). Den är en av mycket få kända stenåldersgravar i Norrland.

När vi kommer till bronsåldern, som började ungefär 1800 år före vår tideräknings början, inträffade tydliga kulturella förändringar efter norrlandskusten. Förutom att metallen brons kom i användning så anlades monumentala gravrösen i väl synliga strandlägen längs kusten. Rösen anlades under hela den 1300 år långa bronsåldern – men endast ett fåtal begravdes i dessa. Den döde begravdes till en början i hållkistor. Senare blir brandgravar varnliga.

Från de första femhundra åren av järnåldern fram till år noll finns det få spår. Förr trodde man att Norrland avfolkades under denna period. Men några boplatser har återfunnits och man ser även att rösebyggandet fortsatte med mindre "kuströsen" som inte hade samma monumentala karaktär som under bronsåldern.

Gravröse Alnö vid Älva 12:1

Pollenanalyser som gjorts i Njurundatrakten i samband med nya E4-bygget visar att jordbruket etablerats så tidigt som på äldre bronsålder (1700-1100 f. Kr). Under århundradena kring år noll inträffade den agrara revolutionen i Sundsvallstrakten och efter redan 300 år kan vi se spår av "stormannagårdar". Detta visar att en social gruppering vuxit fram som förmodligen kontrollerade handeln över större områden och som även kom i kontakt med det romerska riket. Det jordbrukslandskap med bebyggelsestruktur som skapades under denna tid är grunden till stora delar av det odlade och bebyggda landskap som vi ser idag.

Efter ett par århundraden hade stormannaskapet utvecklats. I bygder, som senare skulle bli socknarna Njurunda, Tuna, Skön och Selånger, fanns stormän eller hövdingar som härskade över ett område som sträckte sig från Ödmården i södra Hälsingland till norra Ångermanland.

Den största gravhögen i Sverige från denna tid, norr om Uppsala, finns i Nolby. I Högom har man grävt ut två av gravhögena. Den omtalade Högomgraven från folkvandringstid (375-550 e.Kr.) är en stor gravhög med en så kallad kammargrav. Kammargraven innehöll den kanske hittills mest välbevarade förhistoriska grav som undersökts i Sverige. Föremålen håller mycket hög klass och visar att den gravlagde tillhört samhällets

absoluta toppskikt. Förutom vapen, redskap och smycken i metall så har ett stort antal föremål av trä, läder och tyg bevarats. Kammargraven i Högom har därför gett oss en stor inblick och kunskap om järnålderns samhälle. "Högomhövdingens" rika grav och gravgåvor finns att beskåda på Sundsvalls museum.

Sundsvallsområdets stormaktstid avklingade redan före vikingatiden (800 - 1050) och stormannatiden tog definitivt slut under medeltiden. (1050 - 1521). Handeln med järn som kontrollerats av stormännen vid Medelpadskusten konkurrerades ut av masungsjärn från Bergsslagen. Stockholm tog kontroll över handeln i norra Norrland och Ryssland blev en stark konkurrent genom pälshandeln i Centraleuropa.

- ✓ Flera av våra riksintressen har förhistoriska miljöer. Till exempel Njurundakusten, Selånger, Norra Alnö, Allsta-Klingsta och Nolby högar.

Parstuga Foto Hampus Benckert Jordbruksbygd och odlingslandskap.

Medelpad präglas av älvdalarnas jordbruksbygder. Att uppodla mark och sedan bruka den kontinuerligt har man gjort sedan tiden för vår tideräknings början i Medelpads kustland och nedre älvdalar. Jordbruksbygder fanns då sedan årtusenden i den södra delen av Skandinaviska halvön. Sporadisk odling har skett tidigare efter Norrlandskusten men det var för ca två tusen år sedan som människorna i vårt område valde att bli bofasta, ställa sina djur och ha gödslade

åkertegar. Vissa av dagens uppodlade markytor kan således ha en tvåtusenårig hävd.

Förutom hav, sjöar och andra vattendrag är det de hävdade odlingsytorna som skapar de större sammanhängande öppna landskapen. Utan hävd av jordbruksmarker försvinner till stor del våra öppna landskap genom igenväxning. Karaktären av landskapet omvandlas totalt.

Det äldre odlingslandskapet karaktäriseras av mindre åkerlappar, tydliga diken, synliga åkerholmar och odlingsrösen i anslutning till markerna. Äldre vägsträckningar finns ofta i anslutning, liksom spår av timrade lador och stenmurar. Gamla plogskär indikerar att marken användes för odling och gärdesgårdar eller grindar visar på att man nyttjat den för bete. Diken fungerade både som dränering och som gränsmarkeringar.

Interiör Medelpadsgård i Käfsta Indal, Källmans.

Efter laga skiftesreformen splittrades många byar och det blev de enskilda rödmålade gårdarna med vita knutar som karaktäriserade den sena 1800-talsbebyggelsen. Tvåvåningskorsbyggander blir populära vid mitten av 1800-talet och efterträds sedan av de herrgårdsliknande mangårdsbyggnader vid 1900-talets början. Ladugårdarna blev större, liksom åkerlapparna och ladorna. Ladorna är idag mycket viktiga inslag i odlingslandskapet med höga bevarandevärden, som visar spår av det äldre jordbrukets behov av foder för kreaturshållning.

Äldre ekonomibygnad Indal Foto Hampus Benckert.

De äldsta byarna som idag finns bevarade har många gånger sina rötter i sen järnålder eller tidig medeltid. Det finns fler ortnamnsformer som visar på tidig etablering, bland annat hem-namn som i t.ex. Vattjom och Högom och Ånger-namn som i Selånger. Dessa namn har sannolikt bildats under äldre järnålder. Sta-namnen som Klingsta, Vivsta, Birsta, Korsta och Ljusta har sannolikt bildats både under äldre och yngre järnålder. (äldre järnålder 500 f. Kr - 550 e. Kr; yngre järnålder 550-1050 e. Kr). Bystrukturerna utvecklades under medeltiden till tät bebyggelse kring en gemensam väggkorsning (klungby) eller utefter en bygata (radby) med gårdarna tätt samman. Det gamla jordbrukssamhället var indelat i byar med beslutandeorgan som byalag med en representant från varje självägande gård. Byalaget hade sedan en representant i sockenstämman där prästen var ordförande. Ansvar för att beakta bevarande av jordbruksmark åligger kommunen.

- ✓ Oskiftade byar, bevarade gårdsmiljöer, lador och det öppna landskapet är värden som är viktiga att beakta för att förstå kommunens landsbygdshistoria. *Norra Alnö, Allsta-Klingsta* samt *Selånger* och *Liden* är några områden med höga kultulandskapsvärden som är utpekade som riskintressen.

Små tätorter

Mindre tätorter utanför stadskärnan har vuxit fram som sockencentrum, järnvägsknut eller industrisamhälle. De är betydande kulturmiljöer med höga kulturhistoriska värden och är viktiga för människors upplevelse av området och dess historia. Äldre bebyggelse, vägsträckningar och vegetation skapar välbefinnande och känsla av tillhörighet.

Sockencentrum.

Sockenindelningen stod klar i början av 1300-talet och lokala centrum fick stor religiös, kulturell- och ekonomisk betydelse. Kyrka, kyrkogård, sockenstuga, sockenmagasin, skola, äldre vägsträckningar/-korsningar, äldre skyltar, alléer, äldre bebyggelse eller kommunalkontor är exempel viktiga kulturmiljöer i dessa omgivningar. Områdena har ofta en lantlig men tät karaktär viktig att beakta. I dag har de äldre sockencentrumen blivit förorter med höga rekreativvärden med sin närhet till natur och lugna miljöer.

- ✓ Njurundabommen, Selånger, Attmar/Lucksta, Sättna och Liden är några exempel på tydliga sockencentrum.

Sågverkssamhällen

Sågverkssamhället är en av Sundsvallsområdets mest karaktäristiska miljöer och viktiga för kommunens identitet. Här växte de första tankarna på demokrati och arbetarnas rättigheter fram vid slutet av 1800-talet. Samhällen växte fram i närheten av de äldsta sågverken och hade de gamla bruksorterna som förebilder. Såg, hyvleri och verkstadsområden låg kloss i kloss med herrgården och arbetarbostäderna.

- ✓ Skönvik, Tunadal, Svartvik, Johannedal och Hovid är goda exempel på bevarade sågverkssorter.

Vapelnäs F.d. Arbetarbostad ,fotograf och Sjömanskapell.

Kring sågverken växte komplementsamhällen fram under 1800-talets slut och kunde komplettera den gamla bruksmiljöns behov. Affärsgator, äldre affärsbebyggelse, äldre mackar, vägskyltar och affärsskyltar, folkets hus och biografen samt äldre kaféer är exempel på bebyggelse av högt värde i dessa miljöer.

- ✓ Gångviken, Vapelnäs och Matfors centrum är goda exempel på detta. Kring dessa växer egnahemsområden fram med villabebyggelse under hela 1900-talet. Alnö sydvästra kust samt Hemmanet har också bebyggelse av denna karaktär.

Granska huset i kvarteret Hälsan

Stenstaden

Sundsvalls stenstad tillkom efter en förödande brand 1888. Tack vare stadens blomstarande industrier återuppbyggdes staden i sten av den nya förmögna borgarklassen. En stad med europeiska förebilder ser dagens ljus. Här kan vi idag se byggnader med väldekorerade fasader och vackra taksiluetter. Det gamla rutnätssystemet från 1650-talet har bibehållits över århundrandena och kan upplevas än idag.

De mindre bemedlade tomtägarna kunde inte bygga lika dyrbart och fick flytta ut ur stenstaden. Stenhammaren, dagens Södermalm, växer fram som arbetarnas kvarter på södra bergets sluttning. Även Västermalm, Norrmalm och Stadsmon kom att bli arbetarnas och hantverkarnas stadsdelar.

- ✓ Sundsvalls stenstad och Södermalm är skyddade som riksintresse.
- ✓ Stadsmon på Östermalm är ett av stadens mest välbevarade arbetarkvarter som byggdes kring Mo sågverk.

Bingen 6 Sundsvall Flerbostadshus 1952

Sundsvalls tätort

Sundsvalls bebyggelseutveckling och stadslandskap präglas mycket av den industriella framgång som kommunen upplevde under sent 1800- och 1900-tal. Välfärdsamhället skapade nya möjligheter till bättre bostad genom egnahemslån och ökad tillgång på hyreslägenheter i flerbostadshus med badrum och kök. De nya stadsdelarna som växer fram under 1900-talet präglas av sin tids samhällsbyggnadsideal och är viktiga årsringar för förståelse av i stadens utveckling.

- ✓ Bebyggelsen utmed Bergsgatan och Sidsjövägen. Sallyhill, Haga, Östermlam och Kubikenborg är några exempel.

Gerdaborg IOGT-Nto Loge

Demokratins och välfärdens kulturmiljöer

I takt med att staden och industrisamhällena växer, ökar behovet av sociala inrättningar och samlingslokaler. Nykterhetsföreningar och frikyrkor för in tankar på allas lika värde och rättigheter. Föreningslivet introducerade den demokratiska mötesprocessen och välgörehetsföreningarna engagerade sig i välfärdsfrågor och öppnade barnhem och vårdhem. Västra delen av staden utgjorde länge platsen för barnhem och sjukstugor. Föreningslokaler byggs utmed Köpmangatan i centrala staden samt invid snart sagt varje sågverkssamhälle och ute på landsbygden. Frikyrkolokaler, Nykterhetsloger, vårdinrättningar och barnkrubbor är på så vis mycket viktiga inslag i våra kulturlandskap för att förstå demokratins och det moderna samhällets framväxt.

- ✓ Tors lokal, och LO -villan på Alnö, Solgläntan och Lill-gården i Sundsvall samt IOGT-NTO lokalen Gerdabord är viktiga byggnader som bär denna historia.

Industrilandskapet

Precis som sågverkssamhällena är industrilandskapen betydande för Sundsvalls identitet. De utgörs av områden med både aktiva och övergivna industrier. I Sundsvallsområdet stod den svenska skogsindustrins vagg. Införandet av ångkraft för drift av sågverk drog igång industrialiseringen av hela Sverige och i Sundsvall skapades en av världens största koncentrationer av ångsågar.

Piren, Karlsviks sågverksområde på Alnön.

Längs kusten finns lämningar efter brädgårdar och kajer (ofta dolda i lövskog) och enstaka byggnader. Efter de strömmande vattendragen finns spår efter flottningen och även de vattensågar som fanns före ångsågsepoken. I skogsmarkerna finns enstaka kojlämningar från avverkningar men även kolbottnar och kolarkojor som hör till järnbrukens kulturlämningar. Även stadsnära miljöer som Sundsvalls norra och södra kaj har präglats av industrier och kvar i landskapet finns spår av lagerhallar, industrispår, lok- och spårvagnshallar samt aktiva industrier såsom Cementa AB och Oljehamnen.

- ✓ Galtströms bruk, Svartviks industriminnen, Skönvik och Karlsvik är välbevarade områden. Därtill kommer alla de lämningar vi hittar efter Ljungan och utmed Alnös västra kust.
- ✓ Den stadsnära industrilandskapets strukturer utmed Sundsvallsfjärden från brofästena in till östra delen av norra kajen och inre hamnen är viktiga att ta fasta på för att skapa kontrast i landskapet och inte förlora förståelsen för riksintresset Stenstans tillblivelse och dess relation till de nära industrierna utmed fjärden.

Skorsten vid Hovid sågverksområde, Viktiga landmärken utmed Sundsvalls gamla industrikust.

Rekreationslandskapet

Under 1800-talet ökade intresset för natur och kultur bland i första hand borgerskapet. Orsaken var den samhällsförändring som skedde på grund av den snabbt växande industrin i städerna. Intresset för historia och den gamla bondenkulturen växte. Friluftsmuseer och utsiktsplatser växte fram, ofta i stadens närmiljöer.

Medelpads Fornminnesförening bildades 1906 och samma år beslutade Sundsvalls stadsfullmäktige om bildandet av en stadspark på Norra Stadsberget. Fornminnesföreningen började ett par år senare att bygga upp "fornhemmet", ett friluftsmuseum i Skansens anda, som en del av stadsparken.

- ✓ Norra och Södra berget med friluftsmuseum och skidanläggning är goda exempel på områden som etablerades redan under tidigt 1900-tal.

På 1930-talet kommer dessa intressen att sätta spår även på landsbygden. Under 1920-talet grundas många hembygds-, turist- och naturskyddsföreningar i städernas utkanter. Hembygdsgårdar, utsiktsplatser och vindskydd med tillhörande skid- och vandringsleder är viktiga inslag som visar på den nya tidens fritidsintresse bland såväl arbetare som jordbrukare och småföretagare.

- ✓ Huberget i Stöde, Njurunda Hembygdsgård, Tallstugan, Vättaberget i Indal och Klisstugan är fina exempel på sådana miljöer, liksom enklare vindskydd och värmestugor oftast belägna på ett berg med god utsikt.

Den natur som funnits i närheten av staden, sågverkssamhällena och andra tätorter har spontant nyttjats som rekreationsområden sedan industrialiseringens början. Under andra delen av 1900-talet kompletterades föreningarnas mindre anläggningar med kommunens anläggningar för friluftsliv och sport med elljusspår, skidbackar, bad, rastplatser, promenad- och vandringsleder.

- ✓ Malandsbadet, Sidsjöbacken, Nolbybacken och Dyket är goda exempel.
- ✓ Under 1900-talets mitt var det vanligt att större industriföretag erbjöd sina anställda att låna eller hyra mindre sommarstugor utmed kusten. Bergafjärden och Tranviken på Alnö är exempel på sådana områden.

Skogslandskapet

Skogen har sedan länge varit människans "extraförråd". Det gällde allt från bete och foder till träkol, tjära, jaktbyte, bär, slöjdämnen och byggnadsmaterial. Skogen var välbesökt och var befolkad av både fäbodstintor, vallhjon, kolare, bärplockare, flottare, kringvandrande hantverkare, skogstorpere och samer. Lämningarna är många gånger svåra att finna. Det kan vara igenvuxna husgrunder, spisirösen, stigar och farleder, flottningsrännor, härdar eller rent av bara ortsnamn eller platsbenämningar förknippad med en sägen eller berättelse. Men även bevarade fäbodstugor, skogsarbetarkojor, stigar eller gamla samiska betesmarker är platser med högt kulturhistorisk värde som kulturminnen och rekreationsområden.

- ✓ Viktiga skognära områden för den samiska traditionen är Sörnacksta och Töva, Södra berget och Norra berget.
- ✓ Gudmundstjärn är en av kommunens utpekade kulturmiljöer och riksintresse för kulturmiljövården.

Kustlandskapet

Kustlandskapets kulturmiljöer präglas av verksamheter som har varit beroende av havet. Fiske, säl- och sjöfågeljakt var långt tillbaka i tiden de

näringar som var nödvändiga för kustbefolkningen. Att nyttja havet som transportled går tillbaka till stenåldern. Njurundakusten har flertalet formlämningar som vittnar om denna tid. Senare tids forskning visar också hur den samiska befolkningen varit etablerad utmed kusten under lång tid. Den senare sjöfarten med lots- och fyrväsendet och den omfattande varvsverksamheten som fanns i Sundsvallsområdet under främst 1700- och 1800-talen är en viktig del av vår historia.

Utmed våra strandlinjer längs kusten finns åtskilliga lämningar från ångsågsepoken som påminner om Sundsvall som föregångare i den svenska industrihistorien.

- ✓ Lämningarna är brädgårdar, kajer och byggnader – arbetarbostäder, herrgårdar, inspektörsbostäder, kontor och andra byggnader som hörde till verksamheten.

Fiskelägena före 1500-talet var kustböndernas fiskelägen. Gustav Vasa som förklarade utomskärsfisket som "krono regale" gavs till städernas fiskaresocieteter genom privilegiebrev. Detta innebar att Gävlefiskarna började fiska längs Västernorrlands kust och hyrde bland annat fiskelägena Norrhamn på Brämön och Lörudden av Njurundabönderna. När Sundsvall grundades 1621 överfördes fiskerätten runt Brämön och hela Brämösundet till Sundsvalls fiskaresocietet. Under stadens första tid vistades därigenom en anseelig del av stadsbefolkningen under sommaren i de fiskelägen som Gävlefiskarna tidigare nyttjat.

Från mitten av 1800-talet med sågverksepokens urbanisering, ökade avsättningen av fisk. Fiskelägena blev åretruntbebodda vilket påverkade byggnadsbeståndet och gav fiskelägena den prägel som till viss del finns kvar idag. Under andra hälften av 1900-talet minskade fiskets omfattning betydligt och fiskelägen omvandlades till fritidsboende eller mer exklusivt åretruntboende. Fiskelägenas karaktär har förändrats kraftigt av det moderna boendet men trots det finns områden som fortfarande har dess unika karaktär bevarad.

- ✓ Fiskelägen med höga kulturvärden, viktiga att beakta och bevara som exempelvis Lörudden, Skatan, Brämön och Spikarna.

Spikarnas fiskeläge, Alnön

Nationella minoritetsgrupper och immateriell kulturmiljö

I översiktsplanering är markanvändning och markanvisning det primära. Vi ska peka ut vad marken ska användas till och hur vi tar hänsyn till kulturmiljön. Men hur gör vi om vi har grupper som inte lämnar historiska spår i vårt landskap? Ska de inte få synas eller ta plats?

Våra nationella minoritetsgruppers historia har av tradition inte tagits till vara på. Antingen har de inte lämnat spår efter sig som majoritetssamhället valt att bevara, eller så är kännedomen eller kunskapen om spåren så liten att man inte tagit hänsyn till detta. Nya inventeringar och insamling av berättelser är därför viktiga för att kunna kartlägga fler plaster och spår.

Den romska, samiska och sverigefinska historien i Sundsall bör kartläggas för att få en tydligare plats på Sundsvalls kulturmiljökarta.

- ✓ En berättelse, ett Ortsnamn, gatunamn eller kanske funktionen för en plats, kan då vara ett sätt att bevara en berättelse, när den fysiska lämningen inte finns kvar.

Kulturmiljö som resurs

Spåren av oss människor skapar kulturella miljöer och yttringar som hjälper oss att tolka vår samtid, förstå det samhälle vi lever i och trivas i de miljöer vi skapat. Här följer några av de viktiga funktioner våra historiska miljöer och anläggningar fyller.

Kunskap och förståelse

Våra historiska miljöer ger oss förståelse för vad som hänt i vårt samhälle och varför det ser ut som det gör runt omkring oss.

"Kulturmiljön är en källa till kunskap, bildning och upplevelser som bidrar till att skapa en känsla av hemvist, delaktighet och en förståelse för vår plats i tiden. Genom utforskandet av det förflutna tränas förmågan att förstå andra perspektiv och andra sätt att leva, vilket kan väcka engagemang för närmiljön och nyfikenhet vid mötet med andra människor. Däri ligger kulturmiljöarbetets potential att bidra till ett inkluderande samhälle i harmoni med miljön" RAÄ AGENDA 2030

Sundsbruk Hammarvägen. 1960-tal

Upplevelse för god livsmiljö

Vi talar ibland om "platsens själ". Sammantagna värden som skapar en känsla som är positiv och som många gånger avgör om människor väljer att bosätta sig på en plats eller inte. Ett av dessa värden är kulturmiljön och de historiska spåren. Kulturmiljön bidrar till att öka attraktiviteten i ett område och människors välbefinnande. Äldre bebyggelse har också en mindre skala än den moderna och tilltalar människor i allt högre grad. Äldre arkitektur erbjuder också estetiska upplevelser, unika material och byggnadstekniker vi idag har svårt att ersätta.

- Att verka för god livsmiljö är också ett av de nationella målen.

Demokrati, identitet och tillhörighet

Kulturmiljön har också ett representativt och demokratiskt värde. Genom att bevara olika kulturmiljöer från skilda epoker och klasser skapas en mångfald av berättelser och miljöer som inkluderar fler människor. I ett samhälle där vi är sedda och bekräftade känner vi tillhörighet och trygghet. Därför är det viktigt att inkludera nya kulturmiljöer och nya berättelser. Där inga spår finns kvar i landskapet kan en öppen yta, skogsparti, platsnamn eller funktionen vara förutsättningar för att skydda berättelsen eller minnet.

Kreativitet

Vi behöver också platser som kan erbjuda alternativa berättelser, uppmuntrar till uppfinningsrikedom och kreativitet. Vid sidan av de nya områdena vi bygger, eller de äldre stadsdelarna behöver vi också de gamla industriområdena, lagerlokalerna och uthuslängorna. Dessa områden attraherar kreativa näringar och har blivit viktiga för dagens stadsutveckling. Var plats har sin identitet, som är viktig att ta vara på vid förändring.

Magasinslokaler vid västra station.

Hållbar utveckling och kulturmiljön som ekonomisk resurs

I naturhushållningens tid skapades miljöer tänkta att hålla i generationer. Förr togs stor hänsyn till miljön och kommande generationer vid nya investeringar. Det är den stora skillnaden mot idag då vi bygger för stunden och river när det blir slitet. Kulturmiljövården är därför en stor resurs i att utveckla vår tid till ett hållbart samhälle och i ett längre tidsperspektiv.

Ekonomisk värde

Studier visar också att områden med höga kulturhistoriska värden ökar byggandets och områdets marknadsvärde. Allt fler är villiga att betala mer för att få de unika värden som äldre industribyggnader eller välbevarad 1950-talsarkitektur erbjuder.

- ✓ *En plats som värnar om sin kulturmiljö visar en stark självkänsla och attraktivitet som kan främja såväl turism och upplevelseindustri som tryggt boende och rikt kulturliv.*
 - *Att värna om kulturmiljön är ett sätt att arbeta för en långsiktig hållbar livsmiljö*

Behov av gemensamma mål och riktlinjer

Riktlinjer och råd

För att kunna bevara kärnvärdena i våra riksintresseområden finns stort behov av att ta fram riktlinjer och hänsynskrav för att motverka påtaglig skada på dess värde. Ovarsamma förtätningar med enstaka villor och enbostadhus förändrar landskapet och strukturer och siktlinjer som är viktiga för våra riksintressen.

Inkluderande kulturarv

I dagsläget finns stort behov av att uppdatera och digitalisera de kulturmiljöinventeringar som finns för kommunen. Anledningen är att synen på kulturmiljöerna har förändrats och nya områden behöver inkluderas. Särskilt dem som visar på modernismens byggnader, vardagens kulturmiljöer, våra minoritetsgruppers kulturmiljöer (samiska, romska och Sverigefinska). Även de industrihistoriska miljöerna som är viktiga för förståelsen av Sundsvalls historia och identitet, bör vi beakta och verka för att främja bevarandet.

Kulturmiljöprogram och strategi

För att nå målen med att inkludera kulturmiljö och landskapsbilden i tidigt skede måste kulturvärdena vara tydliga i den aktuella översiktsplanen där kommunens markanvändning redovisas. Därför skulle det vara värdefullt att vi i Sundsvall ser över vårt kulturmiljöprogram, uppdaterar eller kompletterar gamla kulturmiljöinventeringar, arbetar med riktlinjer, mål och strategier för kommunens kulturmiljöarbete.

Genom att skapa gemensamma strategier och målbeskrivningar underlättas kulturmiljöarbetet på alla de förvaltningar som delar på ansvaret för kommunens historiska arv. Aktiviteterna i handlingsplanen kan då vara att planera för föredrag och exkursioner för nya nämnder samt ansvara för nya byggnadsinventeringar eller fördjupade områdesbeskrivningar. Detta planeringsunderlag är i regel det viktigaste för att sträva mot samma mål och kunna gå djupare in i hur och vad som ska beaktas i kommande processer.

Lagstiftning

*Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön.
Ansvaret för kulturmiljön delas av alla.*

Så säger kulturmiljölagens 1 paragraf. Miljöbalken och Plan- och bygglagen stödjer det. Kulturmiljön är ett allmänt och nationellt intresse som ska beaktas i alla situationer där den kan påverkas.

Lagstiftningen är både ett medel och ett verktyg för att nå de nationella och regionala målen med bevarande av kulturvärden. Den är också tydlig med hur vi får hantera kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och hur vi ska beakta landskap- och miljövärden i samhällsbyggandet. Detta gäller både markförhållanden, landskap och bebyggelse som berörs vid förändring.

Kommuner har möjlighet att skydda värdefulla kulturmiljöer genom skydd i detaljplan eller i områdesbestämmelser. Kulturmiljö är ett av fem allmänna intressen som ska beaktas (Kap 2 §§3 och 6)

Äldre mangårdsbyggnad i Maj, Njurunda

Plan- och bygglagen, (PBL)

Plan- och bygglagen är den lag som reglerar planläggningen av mark, vatten och byggande. PBL innehåller bland annat bestämmelser som gör alla kommuner skyldiga att upprätta en översiktsplan som visar på markanvändning och hur man tar hänsyn till de allmänna intressen som finns i hela kommunen. Lagen innehåller också föreskrifter om detaljplaner, bygglov, byggtillsyn och byggnadsnämndernas verksamhet.

Lagen syftar till att skapa goda förutsättningar för samhällsbyggandet där "mark- och vattenområden används för det eller de ändamål som områdena är mest lämpade för med hänsyn till beskaffenhet, läge och behov.

Företräde ska ges åt sådan användning som från allmän synpunkt medför en god hushållning.

Kap 2

3 § Planläggning enligt denna lag ska med hänsyn till natur- och kulturvärden, miljö- och klimataspekter samt mellankommunala och regionala förhållanden främja en ändamålsenlig struktur och en estetiskt tilltalande utformning av bebyggelse, grönområden och kommunikationsleder,

6 § Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan,

Vid planläggning och i andra ärenden samt vid åtgärder avseende byggnader som inte ingår i ett ärende enligt denna lag ska bebyggelseområdets särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skyddas. Ändringar och tillägg i bebyggelsen ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas. *Lag (2014:477).*

Miljöbalken (MB)

Miljöbalken innehåller bland annat bestämmelser om riksintressen, kulturresevat, biotopskydd samt generella bestämmelser om miljöhänsyn där miljöbegreppet även innefattar kulturmiljön.

Kulturmiljön är ett av de allmänna intressen som ska beaktas för att god hushållning med mark -och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt ska uppnås. Fysisk miljö i övrigt betyder att det även avser den bebyggda miljön och landskapsbilden. Miljöbalken syftar till att främja en hållbar utveckling för att nuvarande och kommande generationer ska få en hälsosam och god miljö och så att bland annat kulturmiljöer skyddas och vårdas (MB 1 kap. 1§).

Miljöbalken kap 1

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas.

Kap 3, 6 § Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas. Områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i [första stycket](#).

Kulturmiljölagen (KML)

Kulturmiljölagens övergripande syfte är att säkra nuvarande och kommande generationers tillgång till en mångfald av kulturmiljöer. I kulturmiljölagen finns bestämmelser som skyddar byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen, fornminnen, kulturföremål och ortnamn.

Det är länsstyrelsen som tar beslut som omfattas av kulturmiljölagen. Länsstyrelsen har tillsyn i länet och riksantikvarieämbetet har ett övergripande ansvar för frågor om kulturarvet och kulturmiljön i landet. Alla ärenden gällande byggnadsminnen, kyrkor och fornlämningar ska kommuniceras med Länsstyrelsen. Tillstånd kan behövas för åtgärd eller underhåll. Kommunen ansvarar för att uppmärksamma och beakta, kyrkor, fornlämningar och byggnadsminnen som upptäcks eller finns berörda i samband med den översiktliga planeringen, bygglovsärenden och utfärdandet av detaljplaner. Gamla namn ska därför skyddas i utveckling eller exploatering av ett område.

Kulturmiljölagens bestämmelser om kyrkor och byggnadsminnen gäller parallellt med plan- och bygglagens (PBL) bestämmelser. Hänsyn, varsamhet och förvanskningförbud gäller även för dem och bygglov behövs ändå för det som är bygglovspliktigt.

Om den planerade åtgärden ligger i närheten av en fornlämning eller ett fornlämningstått område ska alltid länsstyrelsen kontaktas för bedömning.

1 kap. Inledande bestämmelser

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön.

Ansvar för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas.

Bestämmelserna i denna lag syftar till att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer. *Lag (2013:548)*.

2 § I denna lag finns bestämmelser om ortnamn, fornminnen, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen, om utförelse och återlämnande av kulturföremål samt om militär användning av kulturegendom.

Länsstyrelsen har ansvar för det statliga kulturmiljöarbetet i länet.

Riksantikvarieämbetet har överinseende över kulturmiljöarbetet i landet.

Mål – EU, nationella och regionala

Nationella och regionala mål och riktlinjer

Kulturmiljöarbetet styrs av uppsatta mål på både internationell, nationell och regional nivå. Målbekrivningarna ger ett gott stöd till den kommunala kulturmiljöplaneringen. I enlighet med de nationella målen för kulturmiljöarbetet ska det statliga kulturmiljöarbetet främja:

- ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas,
- människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön,
- ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser, och
- en helhetssyn på förvaltningen av landskapet som innebär att kulturmiljön tas till vara i samhällsutvecklingen.

Strategiskt kulturarvsprogram för Västernorrland 2017–2020

Västernorrlands kulturarv utgör ett fundament för förståelse och meningsskapande för regionens invånare och besökare. Genom en mångfald av berättelser breddas historieskrivningen och Västernorrlands historia lyfts in i samtiden. Syftet med kulturarvsprogrammet är att samla kulturarvsaktörer, såsom kommunerna, de mångfasetterade arkiven, museerna och det ideella föreningslivet, i en gemensam vision och målbild för ett dynamiskt Västernorrland i förändring.

Mål

1. Kulturarvet är angeläget, fler berättelser främjas och människors historiska och kulturella medvetenhet stärks.
2. Kulturarvet är tillgängligt för alla och upplevs som en gemensam kunskapskälla.
3. Kulturarvet är en resurs för hållbar utveckling.
4. Alla samhällssektorer tar ett ökat ansvar för kulturarvet.

<https://www.rvn.se/sv/Utveckling/Kultur-och-bibliotek/Kulturarv-i-utveckling/>

Europeiska landskapskonventionen

En för kulturmiljön betydelsefull konvention är den europeiska landskapskonventionen. En konvention är en juridiskt bindande, internationell överenskommelse mellan stater och/eller organisationer. Landskapskonventionen understryker att landskapet är en gemensam tillgång och ett gemensamt ansvar.

Genom att ratificera landskapskonventionen innebär ett åtagande att skydda, förvalta och planera landskapet. Genom att tillämpa miljöbalken regleras hänsyn för dessa värden. Detta innebär bland annat att Sverige ska:

- ✓ erkänna landskapets betydelse i den egna lagstiftningen
- ✓ öka medvetenheten om landskapets värde och betydelse i det civila samhället, i privata organisationer och hos offentliga myndigheter,
- ✓ främja delaktighet i beslut och processer som rör landskapet lokalt och regionalt,
- ✓ utveckla en helhetssyn på landskapets värden och hållbar förvaltning av dessa,
- ✓ utbyta kunskap och delta i europeiska samarbeten om frågor som rör landskapet.

Miljömålen

Det övergripande målet för miljöpolitiken är att till nästa generation lämna över ett samhälle där de stora miljöproblemen är lösta, utan att orsaka ökade miljö- och hälsoproblem utanför Sveriges gränser. De nationella miljömålen beskriver det tillstånd den svenska miljön ska nå till 2020. Här samverkar kultur- och naturmiljö. Miljömålen ska behandlas i översiktsplaneringen och kulturmiljöaspekterna ingår i flera av de sexton miljö kvalitetsmålen. De behandlas i huvudsak i God bebyggd miljö – Ett rikt odlingslandskap - Giftfri miljö - Hav i balans och levande kust och skärgård - Levande skogar och Storslagen fjällmiljö. Här presenteras några av dem.

God bebyggd miljö

Städer, tätorter och annan bebyggd miljö ska utgöra en god och hälsosam livsmiljö samt medverka till en god regional och global miljö. Natur- och kulturvärden ska tas till vara och utvecklas. Byggnader och anläggningar ska lokaliseras och utformas på ett miljöanpassat sätt och så att en långsiktigt god hushållning med mark, vatten och andra resurser främjas. Förutsättningarna för att nå målen är bland annat uppdaterade planeringsunderlag såsom kulturmiljöprogram och inventeringar samt

tillgång till antikvarisk kompetens och långsiktiga skyddsbestämmelser såsom rivningsförbud och skyddsföreskrifter.

Ett rikt odlingslandskap

Odlingslandskapets och jordbruksmarkens värde för biologisk produktion och livsmedelsproduktion ska skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden och kulturmiljövärdena bevaras och stärks.

Hav i balans samt levande kust och skärgård

Västerhavet och Östersjön ska ha en långsiktigt hållbar produktionsförmåga och den biologiska mångfalden ska bevaras. Kust och skärgård ska ha en hög grad av biologisk mångfald, upplevelsevärden samt natur- och kulturvärden. Näringar, rekreation och annat nyttjande av hav, kust och skärgård ska bedrivas så att en hållbar utveckling främjas. Särskilt värdefulla områden ska skyddas mot ingrepp och andra störningar. <http://www.sverigesmiljomal.se/miljomalen/>

Kommunala beslut

Kulturmiljöinventeringen 1999

Sundsvalls kommun har inget antaget kulturmiljöprogram som presenterar det övergripande målet och syftet med kommunens kulturmiljöarbete. Men den översiktliga kulturmiljöinventering som gjordes 1999 beskriver kortfattat följande syfte för kommunens kulturmiljöer.

Inventeringen syftar till att identifiera och beskriva samt klassificera kulturhistoriska och tidstypiska bebyggelsemiljöer och byggnader som underlag:

- för avgränsning av område av intresse för kulturmiljö
- för Översiktsplanering där kulturmiljö särskilt ska beaktas
- för bygglovärenden där kulturvärden särskilt ska beaktas
- för information till allmänheten för ökad förståelsen för kulturvärden.

Kulturpolitisk strategi

Den kulturpolitiska strategin är antagen av Kommunfullmäktige och anger de viktigaste fundamenten för hur Sundsvalls kommun ska prioritera och arbeta med kultur fram till och med 2023. Visionen lyder:

"I Sundsvall finns ett rikt kulturliv som utmanar, ger perspektiv och formar en hållbar och attraktiv kommun. Kultur är ett kraftfullt instrument för samhällsutvecklingen och invånarna har alla likvärdiga möjligheter till skapande, bildning och deltagande i kulturlivet. Yttrandefrihet, konstnärlig frihet och förnyelse är viktiga utgångspunkter."

- ✓ Den kulturpolitiska strategin berör inte kulturmiljöerna specifikt eller hur vi ska arbeta med dem, men lyfter kulturmiljöerna som viktiga mötesplatser med utvecklingspotential för besöksnäringen.

Kommunalt kulturmiljöarbete – trender och jämförelser

Kulturvärden i planerings-och bygglovsprocesser

För att kunna beakta kulturmiljöfrågor behövs antikvairisk kompetens inom kommunens alla förvaltningar som har ansvar för kulturmiljöfrågorna.

Under senare år har både Boverket och Riksantikvarieämbetet uppmärksammat kommunernas kulturmiljöarbete. Behovet av fortbildning och sakkunskap är stort. Efter att ? har slagits över att kulturvärden inte beaktas i de kommunala plan- och byggprocesser gjorde

Riksantikvarieämbetet en utredning som resulterade i en rapport.

Rapporten visar att hela 60 procent av kommunerna uppger att de inte har tillräcklig tillgång till den antikvariska kompetensen som de uppfattar att de behöver.

Rapporten visar också att de fyra viktigaste förutsättningarna för att kommunerna ska kunna ta hänsyn till kulturvärden att det vid planläggning och bygglovsprövning behöver finnas:

1. formellt skydd i detaljplaner och områdesbestämmelser,
2. politiskt antaget kulturmiljöprogram,
3. tillgång till antikvarisk kompetens, samt
4. att kulturvärden beskrivs i översiktsplaner.

Boverket har därför fått uppdrag att arbeta med att fram ett utbildningspaket för kommunala handläggare i kulturmiljöfrågor. En utbildning som Länsstyrelserna kommer att ansvara för.

Sundsvall

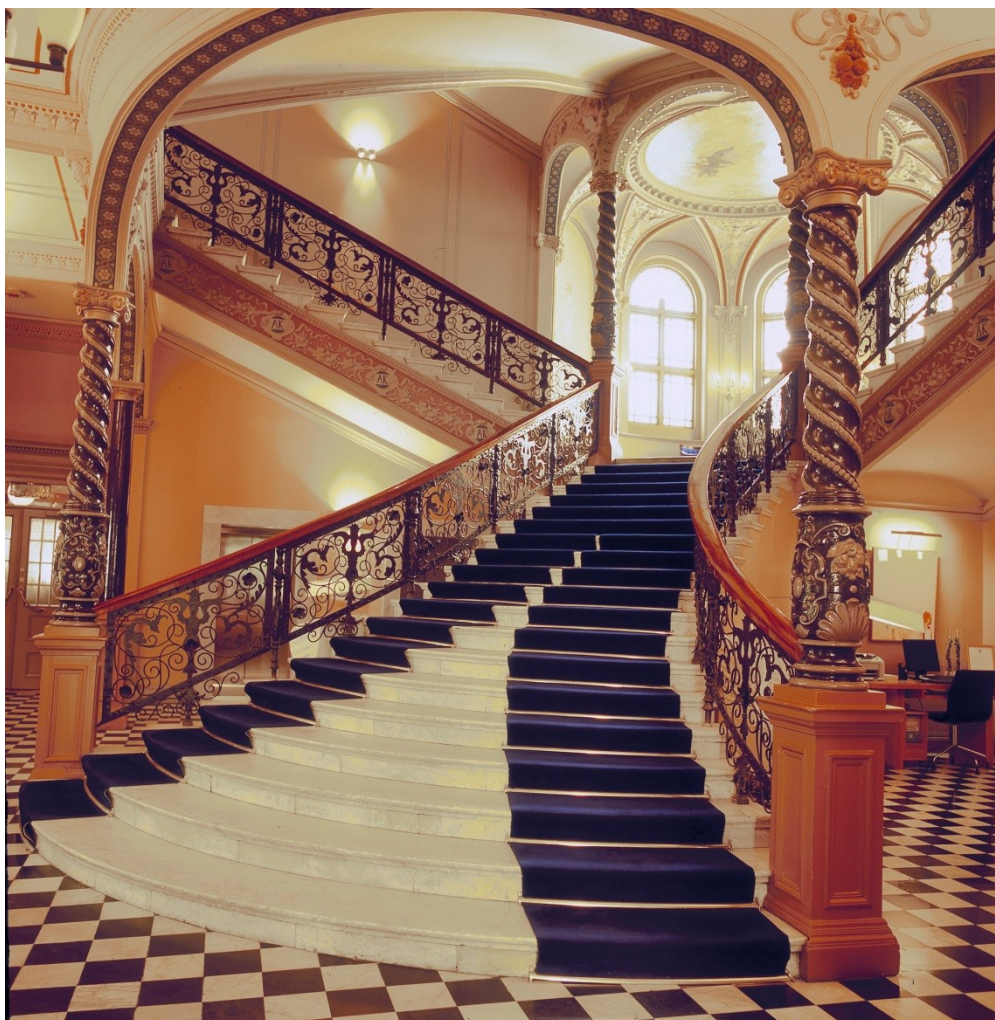
Sundsvall uppfyller delar av ovanstående kriterier. Formellt skydd finns för vissa områden, men inte alla dem som är utpekade som "särskilt värdefulla". I kommunen finns inget politiskt antaget kulturmiljöprogram vilket försvårar beslut och hindrar en gemensam syn på hur kulturmiljöarbetet ska fortgå. Det skapar också förvirring hos exploatörer och fastighetsägare att kommunen inte är tydlig med hur lagen ska följas och kulturmiljöfrågorna hanteras.

Antikvarisk kompetens

Antikvairisk kompetens finns idag på Sundsvalls kommuns Kultur- och fritidsförvaltning som fungerar som remissinstans och rådgivande expertis. Då ärendehantering har ökat både inom planavdelning och bygglovsavdelning är behovet att utöka den antikvariska kompetensen till fler förvaltningar stort.

Det finns även ett stort behov till ett gemensamt kulturmiljöprogram. Med ett sådant kan kommunen skapa samsyn och gemensamma riktlinjer för hur kulturmiljön ska beaktas i samhällsplaneringen. Programmet bidrar även till att handläggningen blir enklare och kommunens självkänsla starkare. Genom att tillsätta mer resurser på intern antikvarisk kompetens fortlöper arbetet lättare och bedömningar kan göras redan i planeringskedet.

Genom att även upphandla flera antikvariska konsulter och kulturhanverkare, utifrån expertis och kompetens, blir det enklare att beställa fördjupade analyser och kulturmiljöbeskrivningar.

Knaust trappa. Foto Sundsvalls museum

Aktuella anspråk och konflikter

Efterfrågan på stadsnära bostäder är stor. Förtätning sker genom att bygga om lägenheter och inreda vindar i stenstaden samt förändringar av miljonprogramsområden. Även grönområden, jordbruksmarker och öppna platser tas i anspråk. Särskilt stor är efterfrågan på villatomer på Alnö och inom Allsta-Klingsta riksintresseområden. En effekt av detta är att rivning av äldre fastigheter, gårdar, industrilokaer och ekonomibyggnader sker. Att riva är enklare än att bevara, men varken billigare eller mer hållbart.

Här står den kortsiktiga ekonomiska vinningen som ett hot mot ett långsiktigt bevarande av kulturmiljövärden och en hållbar, inkluderande samhällsutveckling.

Riktlinjer för förtätning på landsbygden

Genom att ta fram riktlinjer för förtätning inom riksintresseområdena, öka kunskapen kring kulturmiljöernas positiva effekter på samhällsutvecklingen samt hur vi kan återbruka äldre lokaler och miljöer, har Sundsvalls en unik möjlighet att skapa både attraktiv och hållbar bebyggelseutveckling.

Läs mer

<https://sundsvall.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturmagasinet/besok-kulturmagasinet/sundsvalls-museum/byggnadsvard-2/>

<https://sundsvallsminnen.se/hus-och-kulturmiljoer/>

http://samla.raa.se/xmlui/bitstream/handle/raa/10799/Rapp2017_9.pdf?sequence=1&isAllowed=y

<http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1234861/FULLTEXT01.pdf>

Foto: Johanna Ulfsson där inte annat anges.